

Методичні рекомендації для працівників психологічних служб та педагогічних колективів шкіл щодо профілактики насильницьких та агресивних форм поведінки серед учнівської молоді

Однією із форм агресивної, насильницької поведінки є систематичне переслідування (третирування, або «мобінг» та «булінг») учнів у закладах освіти однокласниками або старшими учнями.

Феномен третирування одних учнів іншими став досить серйозною соціальною проблемою не лише у закладах освіти, а й у суспільстві в цілому. За своєю сутністю третирування - це специфічна форма агресивної поведінки, при якій сильніший (авторитетний) учень (або учні) систематично переслідує іншого (слабкого, аутсайдера). Ситуація третирування не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» інших однокласників, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

Булінг (bullying, від англ. bully - хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як утиск, дискримінація, цькування. Цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи до іншої дитини або інших дітей. Булінг також визначають як тривале фізичне чи психічне насильство з боку індивіда або групи у відношенні індивіда, який не здатний захистити себе. Булінг - явище глобальне і масове.

Мотивацією до булінгу стають заздрість, помста, відчуття неприязні, прагнення відновити справедливість; боротьба за владу; потреба підпорядкування лідерів, нейтралізації суперника, самоствердження тощо аж до задоволення садистських потреб окремих осіб.

Булінг включає чотири головні компоненти:

- це агресивна і негативна поведінка;
- здійснюється регулярно;
- відбувається у відносинах, учасники яких мають неоднакову владу;
- ця поведінка є навмисною.

Шкільний булінг можна розділити на дві основні форми:

1. Фізичний шкільний булінг - умисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін;
2. Психологічний шкільний булінг - насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість.

До цієї форми можна віднести:

- вербальний булінг, де знаряддям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, поширення образливих чуток і т.д.);
- образливі жести або дії ;
- залякування (використання агресивної мови тіла і інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву здійснювати або не здійснювати що-небудь);
- ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною

учнів або всім класом);

- вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус що-небудь вкрати);
- пошкодження та інші дії з майном (крадіжка, грабіж, ховання особистих речей).

Шкільний "кібер-булінг" - приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв (пересилання неоднозначних зображень і фотографій, обзивання, поширення чуток та ін).

Булінг – в основному латентний для оточуючих процес, але діти, які зазнали цькувань, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до тяжких наслідків навіть до самогубства. І не має значення: це фізичний булінг чи психологічний. Запобігання випадків шкільного насильства є найважливішим завданням держави і, зокрема педагога, оскільки жорстоке ставлення до дитини неминуче призводить до негативних наслідків.

Психологічної допомоги потребують як ініціатори, так і жертви булінгу. У своїй знаменитій книзі «Булінг в школі: що ми знаємо і що ми можемо зробити?» (1993) норвезький психолог Дан Ольвеус таким чином визначає типові риси учнів, схильних ставати жертвами булінгу:

- полохливі, чутливі, замкнуті і сором'язливі;
- часто тривожні, невпевнені в собі, нещасні і мають низьку самоповагу;
- схильні до депресії і частіше за своїх ровесників думають про самогубство;
- часто не мають жодного близького друга і успішніше спілкуються з дорослими, ніж з однолітками.

Якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабшими від своїх ровесників.

Разом з тим існує й інша, чисельно менша, категорія жертв булінгу, так звані провокативні жертви або бул-жертви. Часто це діти, які відчують труднощі в навчанні, письмі і читанні та / або страждають розладами уваги та підвищеною збудливістю. Хоча ці діти за природою не агресивні, їх поведінка часто викликає роздратування у багатьох однокласників, дорослі їх теж не люблять, що робить їх легкою здобиччю і жертвами булінгу, а також сприяє закріпленню соціально неvigідних психологічних рис та стилю поведінки. При цьому вони часто не зустрічають підтримки, оскільки діти, які частіше за інших піддаються булінгу, відрізняються соціальною відчуженістю, схильністю уникати конфліктів, або, навпаки, підвищеною агресивністю. Діти, які стали жертвами булінгу, проявляють такі (у тому числі патологічні) особливості поведінки:

- прикидаються хворими, щоб уникнути відвідування школи;
- бояться одні йти до школи і в зворотньому напрямку, просять проводити їх на уроки, запізнюються;
- поведінка і темперамент кардинально змінюються;
- наявні симптоми страху, що полягають у порушеннях сну й апетиту, нічному крику, нервовому тику, відлюдкуватості і скритності;
- наявність рваного верхнього одягу або пошкоджених речей;
- часті прохання дати кошти, злодійство;

- зниження якості навчання, втрата інтересу до улюблених занять;
- постійні забої, синці та інші травми;
- замкнутість, небажання йти на розмову;
- як прояв крайнього ступеня: суїцид.

У відношенні постстресових наслідків булінгу первинна профілактика передбачає реалізацію за трьома напрямками:

1. Створення умов недопущення булінгу.
2. Професійне відокремлення дитини (підлітка) з відповідними стресовими впливами.
3. Зміцнення захисних сил особистості та організму в протистоянні цькуванню як для умовно здорових дітей і підлітків, так і для тих, які вже мають соматичну або психічну патологію.

Норвезький психолог Д. Ольвеус розкриває сутність терміна «bullying» як ситуацію, в якій учень неодноразово піддається негативним діям з боку одного чи кількох інших учнів.

Шведський дослідник Х. Лейман запропонував термін «мобінг» (або «психологічне тероризування»), під яким розумів ворожі неетичні комунікативні дії систематичного характеру, спрямовані на певного індивіда.

Такі дії повторюються відносно часто (як мінімум один раз на тиждень) і тривають упродовж досить тривалого періоду (як мінімум півроку). Згідно з одним із визначень, третирування тлумачиться як використання чийсь сили або статусу для залякування, заподіяння шкоди або приниження іншої особи, що має меншу силу чи статус.

Основні ознаки третирування: систематичність, регулярний характер прояву на відміну від окремого агресивного вчинку; взаємовідносини переслідувача і жертви (нерівність фізичних або соціальних можливостей).

Основні форми третирування

Основними формами прояву цього явища є фізична (побиття учня), вербальна (вербальні образи, погрози, ворожі насмішки або жарти) та соціальна (непрямі форми фізичної та вербальної агресії - бойкот, ворожа міміка та жестикуляція).

Останнім часом увагу дослідників привертає нова форма третирування — «кібертретирування» (cyberbullying). Під ним розуміють форму поведінки, яка полягає у розсиланні повідомлень агресивного й образливого характеру з використанням нових інформаційних та комунікаційних технологій (Інтернет, мобільний телефон). Третирування через Інтернет дозволяє агресорові зберегти свою анонімність і перетворити ситуацію переслідування на своєрідний «маскарад».

Рольова структура ситуації третирування

Дослідження Д. Ольвеуса дозволили описати рольову структуру в групах, де спостерігаються різні форми третирування. Існує своєрідне «коло третирування» (bullying circle), яке часто включає учнів із таким репертуаром соціальних ролей:

- 1) жертва - учень, що є об'єктом репресій та погроз;
- 2) агресори - переслідувачі, які систематично протягом тривалого часу здійснюють насильницькі дії щодо жертви;
- 3) прибічники, спостерігачі - учні не є ініціаторами насильства, але своєю байдужою позицією є залежними від напруженої ситуації;
- 4) пасивні прибічники - учні, які пасивно підтримують третирування, яким у принципі подобається, коли знущаються над іншими;
- 5) пасивні прибічники можливого третирування - учні, яким у принципі подобається, коли третирують інших, але вони відкрито не демонструють свою підтримку агресорам;
- 6) сторонні спостерігачі - учні, які керуються принципом «не моя справа»;
- 7) вірогідний захисник - учні, які не підтримують агресорів, але нічого не здійснюють у напрямку захисту;
- 8) захисник жертви - учні які виступають проти третирування інших у цілому і допомагають (чи намагається допомогти) жертві.

Чинники третирування одних учнів іншими

Демографічні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні чинники третирування в учнівському колективі збігаються з відомими чинниками агресивної поведінки: насильство в сім'ї, вплив асоціальних субкультур однолітків, засобів масової інформації, темпераментальні та характерологічні особливості тощо.

Розподіл ролей у ситуації третирування обумовлюється: самооцінкою (рефлексією) власної поведінки в ситуаціях третирування; соціальним прийняттям або неприйняттям; соціальним статусом учнів.

Гендерні відмінності проявляються у тому що, хлопці частіше виступають у ролі агресора чи його помічника, тоді як дівчата частіше обирають роль стороннього спостерігача або захисника жертви.

Особистісний портрет жертви

Типовою жертвою переслідування найчастіше стає високотривожна, сенситивна, невпевнена в собі дитина, схильна до депресивних переживань. Згідно з одними даними, жертвами частіше стають хлопці, згідно з іншими - гендерних відмінностей не існує. Така дитина має проблеми у спілкуванні з однолітками (не має друзів або має менше, ніж інші), тому її соціальний статус у класі часто низький. У фізичному плані такі діти іноді слабкіші за однолітків (однак це стосується переважно жертв-хлопців). У багатьох випадках учні-жертви тримають свої проблеми «в собі». Мотивами можуть бути побоювання помсти з боку агресорів, недовіра до власних батьків та інших родичів.

Особистісний портрет агресора

Переслідувачем у більшості випадків є фізично розвинуті хлопці, які виховувались у сім'ях з негативним соціально-психологічним кліматом – недбайливим або ворожим ставленням з боку батьків, використанням покарань.

Часто саме в сім'ї вони отримали перший досвід насильства і згодом почали переносити його на однолітків. Щодо притаманних їм особистісних рис, то дослідники називають домінантність, агресивність, низький рівень емпатії, гіперактивність та імпульсивність. Завдяки поєднанню таких рис вони іноді стають лідерами агресивних угруповань, мають високий соціальний статус серед однолітків. Вони схильні проявляти агресію не лише до обраних у школі жертв, а й у ситуації спілкування з іншими дітьми і навіть дорослими (батьками, учителями тощо). Хлопці-агресори більше схильні до проявів агресії фізичного типу, а дівчата - до вербальної та соціальної. Перші спроби третирування інших такі діти можуть робити вже в ранньому шкільному віці.

Види соціально - психологічної профілактики насильства

Визначають такі основні види соціально-психологічної профілактики насильства у молодіжному середовищі: первинна, вторинна та третинна. Кожен із видів профілактики має свої особливості.

До первинної соціально-психологічної профілактики насильства відноситься формування активного стилю життя, який забезпечує реалізацію прав, задоволення потреб та інтересів особистості. Профілактична робота має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від маніпуляції.

Первинна соціально-психологічна профілактика насильства серед дітей та учнівської молоді має здійснюватися шляхом включення цієї проблеми в плани практичного психолога та соціального педагога, виховної роботи навчальних закладів як компонент профілактики негативних явищ в учнівському середовищі (проведення тематичних класних годин, годин психолога).

Вторинна соціально-психологічна профілактика насильства є груповою. Метою цього виду профілактики є зміна ризикованої малоадаптивної поведінки на адаптивну. У результаті цієї профілактики передбачається зміна ставлення особистості до себе та оточуючих, навчання навичкам поведінки в ситуаціях, які можуть призвести до насильства.

Вторинна соціальна профілактика насильства може здійснюватися шляхом розроблення і проведення тренінгів для дітей підліткового віку та учнівської молоді з проблем насильства; тренінгової програми «Рівний - рівному», тренінгових програм за навчально-методичним посібником «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі».

Третинна соціально-психологічна профілактика спрямована на інтегрування в соціальне середовище осіб, які потерпіли від насильства. Третинна профілактика передбачає виявлення причин та особливостей поведінки молодої особи, які призвели до виникнення проблеми. Цей вид профілактики здійснюється на особистісному рівні. Важливо, щоб цю роботу проводив фахівець психологічної служби школи.

Пріоритетні напрями, зміст та форми превентивної роботи щодо попередження агресивних проявів та насилля в навчальних закладах

I. Організаційно-методичний напрям:

- Ініціювання, обговорення та планування спільних дій адміністрації, педагогічного колективу, учнівського (студентського) самоврядування та батьківської громадськості, спрямованих на профілактику виявлених недоліків у роботі навчального закладу з окресленої проблеми.
- Ознайомлення учасників навчально-виховного процесу з нормативно- правовою базою та регулюючими документами щодо превенції проблеми насилля в освітньому середовищі.
- Проведення зустрічей, круглих столів, семінарів, тренінгів із залученням представників правоохоронних органів, служб соціального захисту, медичних установ та інших зацікавлених організацій.
- Запровадження програми правових знань у формі гурткової, факультативної роботи.
- Організація роботи гуртків, факультативів із психології.
- Створення інформаційних куточків для учнів із переліком організацій, до яких можна звернутися у ситуації насилля та правопорушень.
- Створення на базі школи алгоритму реагування на випадки насильства серед дітей: чіткий алгоритм можливих дій, відповідальності та компетенції вчителя, представників адміністрації, психолога і соціального педагога; встановлення їх ролі та обсягу обов'язків у цьому алгоритмі. Варто звернути увагу на те, що роль учителя у такому алгоритмі має бути чітко визначена і досить обмежена, учитель має надавати дитині лише первинну психологічну допомогу, а потім передавати її фахівцеві. Дитина-агресор та постраждала дитина мають отримати допомогу професіонала. Необхідно зменшити кількість спроб вирішити такі проблеми вчителем самостійно. Алгоритм має враховувати вимоги чинного законодавства та залучати, окрім внутрішніх ресурсів школи, сторонніх фахівців - представників служб у справах дітей, кримінальної міліції у справах дітей, громадські організації тощо.
- Організація та проведення в школі спортивних змагань командного типу, виходячи з того, що брак тактильного спілкування між дітьми призводить до агресивного стилю поведінки.
- Зосередження уваги на психосексуальному вихованні дітей, зокрема прийнятних способах вираження особистісних симпатій.
- Ознайомлення учителів і дітей з інформацією про прояви насильства та його наслідки повинно мати систематичний характер.

Особливу увагу слід приділити ознайомленню із загальноприйнятими у світі поняттями «нехтування потребами дитини», яке є більш широким з огляду на розуміння проблеми насильства над дітьми, та «легкі форми прояву насильства», зокрема психологічному й економічному його видам. З цією метою доцільно проводити серед педагогів навчальні заняття з діагностики «легких» форм насильства й реагування на нього, адже саме з них починається формування насильницького стилю поведінки дітей відносно одне одного.

II. Просвітницький напрям:

Одним із найважливіших напрямів соціально-психологічної профілактичної діяльності, спрямованої на протидію насильству в умовах навчального закладу, є просвітницька робота серед дітей та учнівської молоді.

Просвітницьку роботу здійснюють фахівці психологічної служби навчального закладу (практичні психологи, соціальні педагоги) у взаємодії з адміністрацією та класними керівниками учнівських колективів.

Фахівці визначають такі основні форми просвітницької роботи щодо попередження насильства:

- лекційна робота;
- організація конкурсів, фестивалів, акцій;
- організація клубів із правових знань;
- лекторії (кіно, відео) правових знань;
- організація на базі навчального закладу консультативних пунктів, де всі учасники навчально-виховного процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, де можна провести зустрічі з працівниками правоохоронних органів.

Слід зауважити, що робота з роз'яснення і вивчення чинного законодавства, міжнародних актів здійснюється з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей дітей та учнівської молоді.

Колективні форми й методи навчально-виховної роботи (міні-лекції, бесіди, диспути, усні журнали, кінолекторії та ін.) охоплюють одночасно значну кількість підлітків та молоді, сприяють створенню їхнього позитивного настрою. Проведення профілактичних заходів щодо насильства серед дітей та учнівської молоді сприяє формуванню правосвідомості і правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиває активність, самостійність, творчість, створює умови для самореалізації особистості учня.

III. Корекційно-розвивальний напрям:

- Запровадження на базі школи програм заміщення агресії серед дітей, які схильні до агресії щодо інших, тренінгів із розвитку соціальних навичок, індивідуального виявлення та призупинення проявів агресії, заміни агресивної поведінки на асертивну, формування та розвитку загальнолюдських моральних цінностей, толерантності.
- Коригування не лише наявних агресивних форм поведінки дітей, а й формування нових, переважно за допомогою прикладу педагогів, адже вчителі самі часом дозволяють собі такі прояви психологічного насильства, як порівняння, навішування ярликів, ігнорування почуттів дітей.
- Формування у педагогів навичок ідентифікації насильства як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей з метою формування єдиного погляду на існуючу проблему.
- Подолання егоцентризму і розвиток емпатійних якостей, розвиток асертивних та гуманістичних комунікативних здібностей, адекватної самооцінки, самоконтролю

та здатності до саморозвитку, критичності мислення, соціальної адаптованості й індивідуальних механізмів подолання важких станів і переживань.

- До актуальних педагогічних завдань відноситься формування ціннісного ряду, способів соціалізації, стійкого ставлення до негативних явищ та негативних почуттів.
- Згідно із загальною програмою корекції поведінки та надання допомоги дитині-агресору має плануватися і реалізовуватися робота з класним колективом.

На думку фахівців, у роботі з дітьми з проявами агресивної поведінки педагогічну діяльність треба спрямовувати на:

- корекцію взаємовідносин з оточуючими;
- подолання егоцентризму (характерної риси агресорів);
- розвиток стійкого і виразного інтересу до якого-небудь виду діяльності;
- виховання волевих рис характеру (уміння доводити справу до кінця, досягати поставленої мети, уміння стримувати себе, зокрема в конфліктній ситуації);
- тренування уваги, спокою, терпіння.

Однією з можливих форм роботи, спрямованої на профілактику насильства у навчальному закладі, може бути шкільна медіація-вирішення конфліктних ситуацій примиренням сторін через знаходження оптимального варіанта подолання проблеми, що задовольняє обидві сторони, за взаємного бажання сторін знайти вихід із ситуації.

Не слід дітям із вираженою агресивністю доручати керівництво однолітками чи молодшими дітьми - це може спровокувати прояви жорстокості. У так званих агресорів треба формувати вміння аналізувати свої почуття і почуття інших людей, а також вчити із розумінням ставитися до індивідуальних відмінностей у різних людей, виробляти навички справлятися з міжособистісними проблемами цивілізованим шляхом.

З цією метою можна застосовувати:
навчальні ігри, відеолекторії, соціально-інтерактивний театр, форум-театр.

IV. Профілактичний напрям

Профілактична робота з педагогічним колективом

Одночасно роботу з профілактики насильства потрібно проводити з педагогічними працівниками та батьківською громадськістю.

Для роботи з педагогічним колективом практичним психологам навчального закладу необхідно брати участь у роботі тематичних педагогічних нарад, на яких робити повідомлення про інноваційні технології навчально-виховного процесу, інтегрування в педагогічну практику останніх досягнень педагогіки та психології з питань навчання і виховання учнів різних вікових категорій, здійснювати психологічний супровід молодих учителів, а також роботу з профілактики емоційного вигорання.

Профілактична робота з батьківською громадськістю

Робота з батьківською громадськістю передбачає використання як просвітницьких форм та методів роботи, так і практичних занять.

Розглянемо основні форми роботи з батьками:

1. Батьківські збори - робота з колективом батьків. Це форма організації спільної діяльності батьків, учителів, практичного психолога та соціального педагога, яка передбачає їх спілкування з метою обговорення актуальних питань навчання і виховання, ухвалення рішень.
2. Консультації - форма роботи з батьками, яка передбачає надання фахівцями психологічної служби допомоги батькам із різних проблем родинного виховання.
3. Педагогічний консилиум - форма спілкування учнів, учителів, фахівців психологічної служби навчального закладу та батьків, метою якої є: цілісне, різнобічне вивчення особистості учня, вироблення єдиної педагогічної позиції; визначення головних напрямів удосконалення виховного процесу зусиллями вчителів, батьків, самого учня; тренінги спілкування, методики оволодіння аутотренінгом.
4. Лекція - послідовний монологічний виклад узагальнених знань. Види лекцій: лекція-інструктаж, лекція-показ, лекція-репортаж, науково-популярна.
5. Семінар - активна форма просвіти батьків. Передбачає попередню самостійну роботу батьків і вчителів з вивчення літератури, зокрема підготовку виступів, доповідей, тез, запитань. Практичний психолог заздалегідь оголошує тему семінару; після виступів здійснюється обмін думками.

Алгоритм дій працівника навчального закладу в разі виявлення випадку насильства над дитиною

1. У випадках, коли Ви маєте підозри жорстокого поводження з дитиною або є реальна загроза його вчинення (удома, з боку однолітків, інших працівників навчального закладу або інших осіб), Ваші дії:

- повідомити про це в усній чи письмовій формі адміністрацію навчального закладу;
- самостійно письмово повідомити про це територіальний підрозділ служби у справах дітей за місцем проживання дитини;
- самостійно повідомити про виявлений факт жорстокого поводження з дитиною кримінальну міліцію у справах дітей або будь-якого працівника органів внутрішніх справ.

2. У випадках, коли до Вас звернулася дитина з усною скаргою щодо жорстокого поводження з нею, Ваші дії:

- оформити звернення дитини у письмовій формі та передати його до адміністрації навчального закладу;
- оформити звернення дитини у письмовій формі та передати його до територіального підрозділу служби у справах дітей;
- оформити звернення дитини у письмовій формі та передати його до органів внутрішніх справ;
- повідомити про це в усній чи письмовій формі від свого імені у вказані (перераховані) вище органи.

3. У випадках, коли Ви стали свідком жорстокого поводження з дитиною, Ваші дії:

- якомога швидше повідомити про цей факт адміністрацію навчального закладу;
- одночасно повідомити територіальний підрозділ служби у справах дітей та міліцію.

Дії адміністрації навчального закладу в разі отримання повідомлення про жорстоке поводження з дитиною

У разі звернення дитини, її батьків (осіб, які їх замінюють) або працівника навчального закладу до представника адміністрації навчального закладу щодо жорстокого поводження з нею адміністратор зобов'язаний, якщо звернення (повідомлення) усне, оформити це повідомлення письмово, зазначивши, від кого та коли (дата, час) воно отримано. Звернення має бути оформлене належним чином, відповідно до вимог Закону України «Про звернення громадян» (має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання; письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. Необхідно терміново (протягом однієї доби) передати цей документ до територіального підрозділу служби у справах дітей за місцем проживання дитини. Служба у справах дітей має належним чином зареєструвати це повідомлення відповідно до вимог законодавства України.

Чого не слід робити

За жодних умов не треба замовчувати виявлені факти жорстокого поводження з дитиною або реальної загрози вчинення насильства над нею.

По-перше, нехтування проблемою призводить до погіршення ситуації та може причинити в набагато гірші наслідки.

По-друге, навчальний заклад несе відповідальність за дотримання норм законодавства щодо захисту прав дитини, а тому керівник навчального закладу може притягнути педагогічних працівників у зв'язку з порушенням правових норм навчально-виховного процесу до дисциплінарної відповідальності.

Також не слід намагатися самотужки вирішити проблему, оскільки це може призвести до порушення законодавства та може бути небезпечним. Далі справа є компетенцією установ, організацій і посадових осіб, до яких було передано звернення чи повідомлення.

Законодавством передбачено інформування заявника (особи, яка здійснила повідомлення або звернення), а також у самому зверненні може бути зазначено, що заявник бажає бути поінформованим про подальший перебіг справи, бути присутнім під час розгляду звернення).

V. Аналітико-прогностичний напрям:

- Запровадження механізмів аналізу ризиків виникнення насильства серед дітей у кожній конкретній школі.
- Розробка плану дій щодо розв'язання проблеми насильства та запровадження системи постійного відстеження випадків насильства серед дітей: виявлення

дітей-агресорів, організація системної роботи з ними фахівців, індивідуальної та в групах, залучення до такої роботи фахівців-психологів.

VI. Постійне підвищення кваліфікації шкільних психологів і соціальних педагогів у цій сфері, оскільки вони мають бути ключовими особами в алгоритмі дій, спрямованих на попередження насильства у школі. Це має бути одним з найголовніших посадових обов'язків.

VII. Зв'язки з батьками та громадськістю:

Активне залучення батьків до профілактичної роботи з дітьми, оскільки саме вони залишаються основним джерелом інформації для дітей. Проводячи відповідну роботу з батьками, можна через них доносити до дітей інформацію про загальні засоби попередження насильницьких ситуацій та наявні форми допомоги, яку дитина може отримати на базі школи. Це особливо стосується дітей молодшого віку.

Привертання уваги органів системи освіти та громадськості до існування проблеми насильства серед дітей в школі, її наслідків та виявленого переліку потреб учасників навчально-виховного процесу для її розв'язання.

Заходи соціальної реклами щодо шляхів попередження правопорушень та способів поведінки в ситуаціях насилля: організація та проведення спільних акцій з представниками громадських та недержавних організацій; розробка буклетів, листівок; проведення конкурсів плакатів, творів тощо.